

זכאים וכתובים

הרב אורי הולצמן

ביתר עילית

שמואל ואברהם*

ייחוסו של שמואל הנביא

וַיְהִי אִישׁ אֶחָד מִן הָרְמָתִים צוֹפִים מִהָר אֶפְרַיִם וַשְּׁמוֹ אֶלְקָנָה בֶּן יִרְחָם בֶּן אֶלְיָהוּא בֶּן תַּחֲוִי בֶּן צוּף אֶפְרַתִּי .

מה היה ייחוסו של שמואל? מאיזו משפחה צמח? הפסוק הקצר הזה, הפותח את ספר שמואל כולל בתוכו פרטים רבים בעניין זה.

אין ספק, כי לא לחינם הוצב הפסוק הזה בראש הספר; ניתן לתאר אותו ככותרת של מאמר, המלמדת על תוכנו של המאמר כולו. הפסוק הראשון מזדקר מיד לעיני הקורא, ומלמד אותו במה עתיד הספר שלפניו לעסוק. אנו רואים התייחסות דומה גם בדברי חז"ל, שכללו את ספר קהלת בכלל כתבי הקדש מפני שתחילתו וסופו בדברי תורה.¹ הספר שלפנינו עוסק אם כן במשפחתו של אלקנה.

למרות האמור כאן כי מקום מגוריו של אלקנה היה בהר אפרים, אין לטעות ולפרש שאלקנה השתייך למשפחות שבט אפרים: הן אלקנה היה בן שבט לוי, עובדה זו מוזכרת בפירוש בספר דברי הימים, ונעסוק בה בהרחבה בהמשך. העיר רמתיים הייתה אם כן אחת מארבעים ושמונה ערי הלוויים שהיו פזורות בכל גבול ישראל.

כמובן שיש לתהות מדוע נשמט פרט כה חשוב כהשתייכותו השבטית מתיאור משפחתו של אלקנה, והתמיהה גוברת על רקע כל הפרטים האחרים הכתובים כאן. יש לציין כי אלקנה

* מוגש מתוך ספר של שיעורי הרב על ספר שמואל המתעתד לצאת לאור בעז"ה בקרוב. להערות על המאמר ולפניות בעניין הספר ניתן ליצור קשר דרך הדוא"ל: holzman923@gmail.com או gmail.com@7162173.

¹ שבת ל ע"ב.

לא היה רק משבט לוי, אלא השתייך לענף ייחודי במשפחת לוי: הוא היה בן בנו של קורח, בן יצהר בן קהת, שנחלק על משה ואהרן ונבלע עם כל משפחתו באדמה. חז"ל מייחסים חשיבות יתירה לפרט זה. בעיניהם, לא מקרה בלבד הוא ששמואל הנביא היה מצאצאיו של קורח:

וקרח שפקח היה, מה ראה לשטות הזו?! אלא, עינו הטעתו. ראה שלשלת גדולה עומדת הימנו: שמואל – ששקול כנגד משה ואהרן. שנאמר, משה ואהרן בכהניו ושמואל בקוראי שמו²... אמר: אפשר הגדולה הזו עתידה לעמוד ממני ואני אובר אותה?! ולא ראה יפה, לפי שבניו היו עושין תשובה ועומדין מהן.³

כלומר, הסיבה [או אחת הסיבות] שבגינה עמד קורח לחלוק על משה הייתה בשל הנכד העתיד לצאת מזרעו, שמואל הנביא. בנוסח אחר ניתן לומר, כי אותה ייחודיות שגרמה לשמואל להפוך למנהיג נערץ, היא זאת שגרמה לקורח לחלוק על משה. אף שקורח נכשל בדרכו, מכל מקום מקצת אמת הייתה בדבריו. אמת זו עתידה להתגלות ולפעול את פעולתה בימי שמואל.

מה הייתה טענתו של קורח?

וַיִּקְהָלוּ עַל מֹשֶׁה וְעַל אֶהֱרֹן וַיֹּאמְרוּ אֲלֵהֶם רַב לָכֶם פִּי כָּל הָעֵדָה כָּלֵם קְדָשִׁים וּבְתוֹכְכֶם ה' וַיִּמְדוּעַ תִּתְנַשְּׂאוּ עַל קְהַל ה': (במדבר טו, ג)

קורח מסרב לקבל את הפער, המלאכותי לדעתו, אותו יוצרת הכהונה בין העם ובין קירבת ה' שבמקדש. הוא מעוניין שהגישה אל הקב"ה תהיה ישירה, אישית, ובעיקר – נתונה לכל אדם כפי חפצו. אין ספק כי ישנה נקודת אמת בטענתו: התורה עצמה מכריזה כי העם כולו הינו "ממלכת כהנים"⁴, והיא מלבישה את כל העם בבגדי כהונה: "וְנָתַנוּ עַל צִיצֵת הַכֹּהֵן פְּתִיל תְּכֵלֶת."⁵ ביסודו של דבר, כל אחד ואחד מישראל מיועד להיות כהן בעצמו, לחיות את חייו לפני ה'. למרות שמטעמים שונים ציוותה התורה על הכהונה, תכלית מטרת המקדש איננה לצמצם את הקדושה בין כתליו ובין משפחות שבט לוי, כי אם להפיצה בקרב העם, לחנכו ולקרבו אל המקדש.

קורח נענש חמורות, בשל ערעורו על דבר ה' שביד משה, ובשל העיתוי אותו בחר להצגת טענתו – תוך ניסיון לערעור מוסדות הכהונה בישראל. אולם יום יבוא והתיקון יבוא עמו: ישראל יתקדמו לעבר המקדש ויזכו לגישה ישירה אל הקב"ה. תיקון זה עתיד לבוא בימי שמואל הנביא, נכדו של קורח.

² תהלים צט, ו.

³ מדרש תנחומא פרשת קרח, ה.

⁴ שמות יט, ו.

⁵ במדבר טו, לח.

מעשיו של אלקנה דומים לאברהם

הפסוק בתהלים אומר:

מֹשֶׁה וְאַהֲרֹן בְּכֹהֲנָיו וְשִׁמְוֹאֵל בְּקִרְאֵי שְׁמוֹ: (תהלים צט, ו)

אם הכהונה מייצגת פער מסוים בין האדם הפשוט לבין ה' – פער הנזקק לתיווך הכהונה כדי לגשר מעליו, הרי שהמונח "קִרְאֵי שְׁמוֹ" מייצג גישה אחרת. הביטוי "קריאת שם" מעלה בדעתנו באופן מידי את דמותו של אברהם אבינו, עליו נאמר בכל מקום "וַיִּקְרָא בְּשֵׁם ה'".⁶ אברהם התהלך בכל הארץ לארכה ולרחבה כשהוא משפיע על כל סביבותיו וסוחף את ההמונים בעקבותיו. אברהם לא ייצג מעמד של כהונה, כי אם קירבה ישירה ופשוטה של כל אדם באשר הוא לקב"ה. אברהם קרא בשם ה' בכל מקום ולכל אדם, וקרא את שם ה' על החיים כפי שנגלו לפניו.

הפסוקים הפותחים את ספר שמואל מתארים את דמותו של אלקנה, דמות הנצבעת לנגד עינינו בצבעים הדומים מאוד לדמותו של אברהם אבינו:

וְעֹלָה הָאִישׁ הַהוּא מְעִירו מְיָמִים יְמֵימָה לְהִשְׁתַּחֲוֹת וְלִזְבֹּחַ לַה' עֲבָאוֹת בְּשֵׁלָה...: (שמואל א א, ג)

כדאי לשים לב להשתקפות דמותו של אלקנה. לאורכו של ספר שופטים לא מצאנו פעילות נרחבת סביב מקדש שילה. ההיפך הוא הנכון: תקופת השופטים שיקפה ניתוק עמוק בין העם ובין המקדש. העם לא נהג לפקוד את המשכן בשלושת הרגלים ובמקדש עצמו פשטה שחיתות, כפי שאנו עתידים ללמוד בהמשך. על הרקע הזה בולטת מאוד פעילותו של אלקנה: הוא היה יוצא מדי שנה בשנה אל המקדש ברוב טקס, כשהוא סוחף בעקבותיו את כל מי שנקרה בדרכו, וכתיאורם של חז"ל:

אלקנה ואשתו, בניו ואחיותיו וכל קרוביו, היה מעלה עמו לרגל. ובאים ולנים ברחובה של עיר, והיתה המדינה מרגשת, והיו שואלין אותן: להיכן תלכו? ואומרים: לבית ה' שבשילה, שמשם תצא תורה ומצות! ואתם – למה לא תבואו עמנו ונלך יחד? מיד עיניהם משגרות דמעות, אומרים להם: נלך עמכם? ואומרים להם הן! עד לשנה הבאה חמשה בתים, לשנה אחרת עשרה בתים, עד שהיו כלם עולים. ובדרך שהיה עולה שנה זו – לא היה עולה שנה אחרת, עד שהיו כלם עולים.

אמר לו הקדוש ברוך הוא: אלקנה, אתה הכרעת את ישראל לכף זכות, וחנכתם במצות, וזכו רבים על ירך – אני אוציא בן ממך שיכריע את ישראל לכף זכות ויחנך אותם במצות. הא למדת, שבשכר אלקנה – שמואל?⁷

⁶ בראשית יב, ח, ועוד.

⁷ ילקוט שמעוני שמואל א, רמז עז.

לא לחינם נזכר אפוא מפעלו של אלקנה בתחילת הספר: יש כאן שורש ויסוד להנהגתו של שמואל הנביא, נכדו של קורח. לאחר שנות השופטים העגומות עתידה לבוא על ישראל תקופה מזהירה בה יתחדש הקשר שבין כל אחד ואחד מישראל לבין בוראו. כדי ללמוד על השפעתו הכבירה של שמואל בתחום זה די לנו לקרוא את הכתוב בהמשך הספר:

וַיִּנְהוּ כָּל בֵּית יִשְׂרָאֵל אַחֲרֵי ה' (ז, ב)

ממקרא זה ומשאר התיאורים שלאורך הספר אנו למדים כי שמואל הנביא הצליח להפנות את ישראל אל המקדש ואל עבודת ה'. עניין זה מתקשר עם השם "צבקות" בו נקרא ה' בספר זה לראשונה – שם המלמד על השראת השכינה על כל אחד ואחד מצבאות ישראל – כמו גם אל עבודת התפילה, מצווה המתחדשת כאן בתחילת הספר, בסיפורה של חנה אם שמואל. התפילה היא הדרך הישירה של כל איש מישראל להביע את עצמו לפני ה' ולקיים עמו קשר קרוב בכל עת שיחפוץ.

על כך דרשו חז"ל: "אל תבוז פי זקנה אמה" ⁸ ... אמר ר' זעירא: אם נזדקנה אומתך עמוד וגדרה, כשם שעשה אלקנה שהיה מדריך את ישראל לפעמי רגלים ⁹. תכונת ההתמרדות שבמשפחתו של קורח לובשת כאן פנים חיוביות: שמואל הנביא, כאלקנה אביו, עתיד להוביל תנועה של התחדשות בקרב ישראל.

בכך ממשיכים אלקנה ושמואל בנו את דרכו של אברהם אבינו, בקריאת שם ה'. וכדברי חז"ל:

כל מעשיו של אלקנה דומים לאברהם: האיך? אלא אברהם נקרא איש... ואלקנה כתיב בו: ויהי איש. אברהם נקרא נביא... ואלקנה נקרא נביא... אברהם הקנה להקב"ה שמים וארץ... ואלקנה הקנה להקב"ה שמים וארץ, שנאמר: ושמו אלקנה, שהקנה להקב"ה שמים וארץ. אברהם נקרא אחד, דכתיב: אחד היה אברהם ¹⁰, ואלקנה נקרא אחד, דכתיב: ויהי איש אחד ¹¹.

מקומו של האדם בברית

כאשר אנו מתבוננים שוב בפסוק הפותח את הספר, אנו שמים לב שיש כאן חידוש גדול. ספר שמואל הוא הספר השמיני בכתבי הקודש – קדמו לו חמשת חומשי התורה וספרי יהושע ושופטים.

התורה פותחת בפסוק:

בְּרֵאשִׁית בָּרָא אֱלֹהִים אֶת הַשָּׁמַיִם וְאֶת הָאָרֶץ: (בראשית א, א)

⁸ משלי כג, כב.

⁹ ירושלמי ברכות ט, ה.

¹⁰ יחזקאל לג, כד.

¹¹ אגדת בראשית, נ.

ספר יהושע פותח בפסוק:

וַיְהִי אַחֲרֵי מוֹת מֹשֶׁה עֶבֶד ה' וַיֹּאמֶר ה' אֶל יְהוֹשֻׁעַ בֶּן נוּן: (יהושע א, א)

ספר שופטים פותח בפסוק:

וַיְהִי אַחֲרֵי מוֹת יְהוֹשֻׁעַ וַיִּשְׁאַלּוּ בְּנֵי יִשְׂרָאֵל בְּה' לֵאמֹר: (שופטים א, א)

ספר שמואל, לעומתם, פותח בפסוק:

וַיְהִי אִישׁ אֶחָד מִן הָרְמָתִים צוֹפִים מִהַר אֶפְרַיִם וְשֵׁמוֹ אֶלְקָנָה. (שמואל א א, א)

ההבדל בולט לעין: שם ה' נעדר כאן! טבעי הדבר שכתבי הקודש יעסקו בנוכחות ה' ומציאותו, בנבואתו לבני האדם והקשר עמם. העובדה שספר שמואל אינו מעמיד בכותרתו את הקב"ה, כי אם את האדם, ראוייה לציון.

דומה כי הדבר מתקשר אל דברינו לעיל: הברית בין ה' והאדם עולה דרגה בספר שמואל. הזרקור מופנה אל האדם ביתר שאת: אם בניסי יציאת מצרים, בתקופת המדבר, ולאורך כל חיי העם תחת הנהגת משה ויהושע הייתה הנהגת ה' נוכחת ובולטת וחלקו במימוש בברית היה גדול, הרי שתחת הנהגת שמואל הנביא עתיד האדם לחזק יותר ויותר את מקומו בקיום הברית ובכינון הקשר שבינו לבין ה'. סיפורו של אלקנה מובלט בכותרת הספר אף יותר משם ה', מפני שתפקידו של האדם בעולמו עתיד ללבוש פנים חדשות בספר זה, ומקומו עתיד להפוך למרכזי ומשמעותי פי כמה¹².

בנקודה זו ראוי להקביל את האמור כאן אל פתיחת ספר בראשית. כידוע, סיפור הבריאה מופיע בתורה שני פעמים: בפרק א' שבפרשת בראשית, ובפרק ב'. אין בכוונתנו להיכנס כאן לביאורי המקראות שם, אולם בסיכומם של הדברים ניתן לומר כי סיפור הבריאה מתנהל על שני צירים מקבילים. פרק א' עוסק בסיפור הבריאה מצידו של ה': "בְּרֵאשִׁית בָּרָא אֱלֹהִים...". על כך תעיד החזרה המתמדת על שם "אלוקים", וגם נימת הסיפור המתמקדת בדבריו ומעשיו של ה'. פרק ב' לעומת זאת עוסק בסיפור הבריאה מצידה של הבריאה הנבראת, ובעיקר מצידו של האדם: "אֵלֶּה תוֹלְדוֹת הַשָּׁמַיִם וְהָאָרֶץ בְּהַבְרָאָם"¹³. הדבר ניכר לכל מעיין מתוך תיאור גן העדן ומעשי האדם.

הבדל מרכזי בין פרק א' שבפרשת בראשית לבין פרק ב' הינו בשמו של הקב"ה: פרק א' עושה שימוש בשם "אלוקים" ופרק ב' עושה שימוש בשם הוי"ה. השם אלוקים מתייחס למציאות ה' השולטת והנוכחת בכל. זהו שם המבטא כוח וגבורה, כאשר האדם העומד מול מציאות ה' מתבטל לנגדו. שם הוי"ה מלמד כי נוכחותו של ה' היא בבריאה כולה, וכי הקשר בין הבורא לבין ברואיו הוא המעניק להם חיים. האדם אינו מתבטל לפני ה' כי אם להיפרך, הוא חי לפני ה'. שם הוי"ה מלמד כי הבריאה איננה מנותקת מבוראה.

¹² יש לציין, כי ניתן להבחין כאן בהתקדמות הדרגתית: כבר בפתיחת ספר שופטים שם ה' אינו מופיע מצידו של ה' כי אם מכיוונו של ישראל השואלים בה; אולם בפתיחת ספר שמואל ישנה עליית דרגה נוספת, ואנו עוסקים באדם עצמו.

¹³ בראשית ב, ד.

בכך נעשה האדם שותף עם הקב"ה במעשה בראשית. פרק ב' בבראשית מלמד אותנו כי תהליך הבריאה אינו מסתיים בפעולותיו של הקב"ה בלבד, אלא גם לאחר הבריאה ישנו המשך למעשה בראשית על ידי פעולות האדם. למן תחילת הבריאה מבקש הקב"ה את האדם לשתפו עמו במעשיו, אולם הניסיונות הראשונים נכשלים. אדם הראשון חוטא בגן עדן, ומשם יוצאת האנושות למסע ארוך, והכישלונות מוסיפים להיערם: דור אנוש, דור המבול, דור ההפלגה. אברהם אבינו הוא הראשון אותו מצא הקב"ה שותף למעשיו.

חז"ל מלמדים¹⁴ כי עשרת האישים המרכזיים בתורה נאמר בהם "אלה תולדות". אולם כשמעיינים ברשימה אנו מוצאים כי אברהם אבינו נעדר ממנה. במקום אחר מלמדים חז"ל כי פרשת "אלה תולדות השמים והארץ בהפראם" יש בה רמז לדמותו של אברהם: דבר אחר, בהבראם. אמר ר' תחליפא: באברהם. הן הן האותיות בהבראם, בזכותו של אברהם¹⁵. כלומר, גם אברהם אבינו נזכר בתורה בפרשת "אלה תולדות" משלו, אולם תולדותיו נעוצות במקום קדום הרבה יותר, בסיפור בריאת השמים והארץ. אברהם הוא האדם הראשון שנעשה שותף עם הקב"ה בבריאת העולם: הכישלון המתואר בפרק ב' בפרשת בראשית עתיד לבוא על תיקונו על ידי פעולותיו של אברהם אבינו, תולדותיו אפוא הינן תולדות השמים והארץ, תולדות מעשה בראשית.

מן הבחינה הזאת מהווה אפוא ספר שמואל נציג מובהק של פרק ב' בבראשית, ההמשך הישיר למפעלותיו של אברהם אבינו. "ויקרא בשם ה'" - "ושמואל בקראי שמו". ההתמקדות באדם מאפיינת אותו, וכל תכלית הספר מושתתת על הרעיון כי ביכולתו של האדם לכונן קשר וברית משמעותיים עם בוראו. בכך עוסק הספר, דרך סיפור פעולותיהם של שמואל הנביא ומלכות בית דוד. הייחודיות בספר שמואל אפוא איננה גבורת ה' וניסיו הגלויים - עליהם קראנו בתורה ובספר יהושע. ההיפך הוא הנכון: מעשיו של האדם, תפילתו ועמידתו לפני ה', אלו הם החידושים אותם מלמד אותנו ספר שמואל.

¹⁴ אבות דרבי נתן פרק לז.
¹⁵ מדרש תנחומא בראשית, טז.